

SECTION 2. CRIMINAL AND CRIMINAL - EXECUTIVE LAW

DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.LEGAL.3.2.1

2.1 Concepts and features of the age of criminal responsibility in the legislation on criminal responsibility

Вступ

Злочинність неповнолітніх та молоді залишається непоборною протягом декількох століть, а на початку XXI століття відмічено її зростання. Нині стан і тенденції злочинності неповнолітніх, як показує аналіз судової статистики, свідчать про нагальну потребу у консолідованих і цілеспрямованих діях суспільства та держави, спрямованих на запобігання її зростанню, що можливо лише через глибинний аналіз віку, з якого настає кримінальна відповідальність, як важливого фактора від якого залежить оцінка діяння неповнолітнього та вибір тих заходів кримінально-правового характеру які підбираються у відповідності із принципом індивідуалізації покарання та слугують як виправленню неповнолітнього, так і відновленню соціальної справедливості. соціально-економічне, морально-психологічне та правове забезпечення неповнолітніх.

Відсутність такого забезпечення, на нашу думку, є визначальним чинником у встановленні причин злочинності неповнолітніх. Тому дана наукова праця присвячена аналізу поняття віку, з якого настає кримінальна відповідальність, його виникнення та розвитку в Україні, його обсягу та змісту в праві окремих країн та міжнародних кримінально-правових актах.

**Вік, з якого настає кримінальна відповідальність, як
фундаментальна категорія юриспруденції, медицини та психології**

Спільна позиція вчених щодо віку особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, до цього часу не знайдена. Підхід до вивчення даної проблеми здійснюється на рівні тісного взаємозв'язку медицини, психології, педагогіки та інших наук. Дійсно, кримінально-правове регулювання вікового порогу відповідальності ґрунтується на тому, що ця межа фактично

виступає для законодавця формальною вказівкою досягнення особою рівня інтелектуальної, волевої, особистісної зрілості у сфері відносин, що регулюються правом.

У науці сформовано багато різних поглядів щодо поняття віку відповідно до тієї сфери людського життя, для розгляду якої це поняття використовується. У різних видах соціально-гуманітарних досліджень розуміють вік як: тривалість життя людини; поняття, що визначається залежно від стану обмінних, структурних, функціональних, регуляторних особливостей і пристосувальних можливостей організму; рівень розвитку навчальних умінь, який визначається стандартизованими тестами; рівень розумового розвитку, який визначається за допомогою тесту інтелекту; календарний період, який пройшов від народження людини до будь-якого іншого хронологічного моменту в її житті; календарний період психофізіологічного стану людини, з котрим пов'язані біологічні, соціально-психологічні і юридичні зміни і наслідки; закритий цикл розвитку, що має свою структуру та динаміку [40, с.173].

У повсякденному житті вік розглядається як у широкому розумінні – це календарний період, який пройшов від народження до будь-якого іншого хронологічного періоду у житті людини, так і у вузькому, більш офіційному – це календарний період психофізичного розвитку людини, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та правові наслідки для юридичного статусу особи [2, с. 67 – 68]. Таким чином, термін «вік» використовується для позначення строку життя людини.

При використанні терміну вік людини у сучасній юридичній літературі ним часто позначають хронологічний вік – період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку, а також біологічний вік – характеристику певного періоду життя людини, що відображає анатомо-фізіологічний стан її організму. О. Плашовецький визначає, що вік особи – це одна із фундаментальних та складних категорій, що стосуються розвитку особи, вивченням якої займаються різноманітні науки такі як біологія, медицина, педагогіка, психологія та юриспруденція [42, с. 389]. М. Й. Коржанський зазначав, що віком особи є

юридично визначений термін життя [43, с. 28]. П. В. Хряпінський вказував, що вік людини – це певний етап її розвитку, який характеризує ступінь формування особистості [44, с. 110]. М. І. Мельник, В. А. Клименко зауважують, що вік – це не просто період життя, а має період, який має бути встановлений документально [45, с.102]. Р. І. Міхеєв зазначає, що вік – це вказаний період психофізичного стану у житті певної особи, з яким пов'язані як медико-біологічні, соціально-правові, так і правові зміни [46, с. 17]. Фахівці з вікової психології визначають вік як період розвитку кого-небудь, якісно специфічний рівень формування особистості, при цьому вік одночасно є наслідком попереднього процесу – попереднього розвитку особи і триваючим процесом – стадією в соціально-психологічному розвитку людини.

Т. О. Гончар серед видів віку виділяє: а) біологічний вік (функціональний, морфологічний, медичний), який характеризує сукупність показників стану організму індивіда порівняно із відповідними показниками здорових осіб того ж віку даної епохи, народності, географічних, економічних умов існування; б) календарний (паспортний, хронологічний) вік особи, який вимірюється кількістю часу (у роках, місяцях, днях), який пройшов від дня народження до іншого вікового моменту у житті особи; в) соціально-правовий (нормативний, соціологічний, соціально-психологічний) вік, що характеризується специфічними соціально-психологічними змінами, рівнем соціалізації особи, змістом прав та обов'язків людини та громадянина перед суспільством [47, с. 64 – 65].

І далі ми будемо розглядати ці різновиди віку. Поняття біологічного віку виникло внаслідок наявності індивідуальних відмінностей у швидкості протікання вікових змін що і є причиною розбіжності між календарним (хронологічним) і біологічним віком організму. Біологічний вік – це модельне поняття, яке виступає мірою відповідності індивідуального морфофункціонального рівня певній середньостатистичній нормі даної популяції, відображає нерівномірність розвитку зрілості і старіння різних фізіологічних систем і темпу вікових змін адаптаційних можливостей організму

[42, с. 390]. Біологічний вік у період росту і розвитку визначається мірою наближеності організму в цілому, а також його органів і систем стану, характерного для дорослого організму, при чому біологічний вік дорослої особи визначається мірою виразності процесів старіння [48, с. 9].

Календарний (хронологічний) вік відображає середній темп старіння організму і його систем для даної популяції, характеризує стандартні середні ймовірності смерті та очікуваної тривалості життя [49, с. 51].

Соціальний вік є показником професійних можливостей та соціальних меж юридичної відповідальності. У кримінально-правовій літературі соціальний вік не розглядається у якості самостійної категорії, тому що замість нього розглядаються ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення.

Необхідно наголосити на тому, що у кримінальному праві правильне, відповідаюче кримінальній доктрині розуміння поняття віку, його ознак і елементів грає важливу роль при кваліфікації кримінальних правопорушень, оскільки вік є невід'ємною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення й обов'язковою ознакою ряду кваліфікованих складів кримінальних правопорушень у частині ознаки потерпілого від кримінального правопорушення. Основою кримінально-правового поняття віку є його загальноприйняте значення, лише з деякими специфічними уточненнями, обумовленими тим, що кримінальний закон не містить спеціальної норми, що визначає поняття віку, він тільки вказує на вікові межі настання кримінальної відповідальності. Тому з вимоги кримінального закону випливає положення про те, що особа, яка не досягла встановленого законом віку та вчинила кримінально протиправне діяння, не може бути притягнута до кримінальної відповідальності і, таким чином, не може бути суб'єктом кримінального правопорушення.

В. М. Бурдін при дослідженні проблематики кримінального права детально охарактеризував періодизації розвитку особи. Він пропонував обмежитися такими узагальненнями: а) дитинство (від народження до 11-12 років); б) отроцтво (від 11-12 років до 14-16 років); в) юність (від 16 до 21-22 років) [50, с. 43]. Зазначена періодизація прийнята з давніх часів, здійснюючи вплив на

вирішення питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх ще з існування Римської імперії і до сьогодні.

Встановлення кримінальної відповідальності у перший із вказаних періодів (дитинство, до 11-12 років) фахівцями з кримінального права спростовується однозначно: ні з точки зору психології, ні тим більше соціальної (правової) доктрини, неповнолітні такого віку не визнаються повноцінними суб'єктами суспільних відносин [50, с. 43]. При цьому 11 років – нижня межа, за умови досягнення якої особа при порушенні кримінально-правової заборони може підлягати кримінально-правовому впливу у вигляді примусових заходів виховного характеру, що не надає її статусу суб'єкта кримінального правопорушення.

Отроцтво (від 11-12 років до 14-16 років) – це інший період, який часто вважається критичним, що пояснюється максимально бурхливим біологічним розвитком, часто – досягненням статевої зрілості, що загалом обумовлює суттєві зміни в соціальній позиції підлітка [51, с. 73]. І цей вік, відповідно до положень чинного КК, є можливим віком настання кримінальної відповідальності. У юридичній літературі зустрічається опис вказаного віку кримінальної відповідальності через нестабільність психіки і підвищену емоційність, а також певну соціальну незрілість, які притаманні підліткам молодшого віку [52, с. 33 – 34]. В психологічній та педагогічній літературі підлітковий вік характеризується як період неповної фізичної та соціальної зрілості, підвищеної активності, емоційності, імпульсивності та нігілізму, що і обумовлює відмову українського законодавця розглядати осіб віком від 11 до 14 років як суб'єктів кримінального правопорушення [13, с. 33 – 34]. Іншими словами, підлітковий вік розуміється як хронологічний відрізок «від 11 років» (нижня межа) до «віку настання кримінальної відповідальності за конкретний злочин» (верхня межа). При цьому Н. А. Орловська акцентує увагу на тому, що поширена позиція про верхню межу даної вікової категорії у 14 років є хибною, адже з 14 років настає кримінальна відповідальність лише за низку злочинів, перелік яких чітко визначений у ч. 2 ст. 22 КК. Відповідно до цього верхня межа цього хронологічного періоду, на її

думку, залежить від специфіки складу конкретного злочину, тому 14 років – нижня межа зниженого віку, з настанням якої особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності лише за вчинення злочинів, виключний перелік яких визначений у ч. 2 ст. 22 КК, а 16 років – нижня межа загального віку, настання якого означає набуття особою деліктоздатності у кримінально-правовому сенсі відповідно до ч. 1 ст. 22 КК [53].

Для юності (16-21 років), як третього визначеного В. М. Бурдіним періоду періодизації, характерними явищами є закінчення бурхливого фізичного та психічного розвитку особи, наявність певних протиріч у фізіологічній, психологічній та соціальній сферах при відсутності належного життєвого досвіду. Як правило, при кримінальному провадженні щодо осіб віком від 16 років вже не проводяться експертизи на предмет відповідності фактичного розвитку неповнолітнього його хронологічному віку. Як зазначає В.М. Бурдін, КК 2001 р. не передбачає жодних особливостей кримінальної відповідальності щодо осіб віком від 18 до 21 року (зрілої юності) [50, с. 44].

За загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років відповідно до ч. 1 ст. 22 Кримінального Кодексу України [54]. Водночас ч. 2 ст. 22 Кримінального Кодексу України встановлює так званий знижений вік від чотирнадцяти до шістнадцяти років, з якого може наставати кримінальна відповідальність за перелічені у ній злочини [54].

При встановленні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, українські законодавці керувались ступенем психологічного розвитку особистості – її здатністю усвідомлювати свої дії, керувати ними та розуміти їх небезпечність. Ще у XX столітті психологи дійшли до позиції, що діти і підлітки не здатні усвідомлювати небезпечний характер своїх дій, а, отже, й не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, навіть через те, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння. Саме тому і було встановлено 16 років як вік настання кримінальної відповідальності за скоєні злочини. Ця позиція, що у віці 16 років особа вже повинна була отримати достатній рівень

освіти та розвитку і досягти такого рівня свідомості, за якого вона вже може відповідати за свої дії та керувати ними, залишається панівною і на сьогодні. Знижений вік кримінальної відповідальності з 14 років обумовлено тим, що особа вже здатна усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій.

Час вчинення кримінального правопорушення закон визначає як певну годину доби, місяць та рік, а також пору року, конкретний період, який після його визначення може бути підставою для обтяження чи, навпаки, пом'якшення кримінальної відповідальності або бути врахованим судом під час призначення покарання. Вирахування паспортного віку починають з дати народження до конкретного часу вчинення кримінального правопорушення [55].

Точне встановлення віку особи може мати вирішальне значення під час розгляду питання про притягнення її до кримінальної відповідальності. Встановлення у Кримінальному Кодексі віку кримінальної відповідальності не означає, що кримінальний закон визнає неповнолітніх (від 16 до 18 років), які досягли віку кримінальної відповідальності, повною мірою соціально зрілими. До досягнення 18 років вони залишаються неповнолітніми, не є дорослими. Відповідальність неповнолітніх, які скоїли кримінальний злочин, має свою специфіку, встановлену окремим розділом Кримінального Кодексу України [54].

У доктрині кримінального права визначено, що особа вважається такою, що досягла певного віку, не у день народження, а починаючи із 00 годин наступної доби після дня її народження. У п. 6 Постанови ПВСУ від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» передбачено, що вік неповнолітнього підсудного встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів громадського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою.

У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом [55].

З вище викладеного випливає, що вік як кримінально-правова категорія становить собою встановлену кримінальним законом кількість часу, прожитого особою, а також ступінь її психологічного, фізіологічного і соціального розвитку, що характеризує можливість особи усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними, в Україні наявна диференціація віку, з якого настає кримінальна відповідальність, відповідно до виду вчиненого особою кримінального правопорушення, знижений вік, з якого настає кримінальна відповідальність, – 14 років, загальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, – 16 років.

Розвиток категорії віку кримінальної відповідальності у вітчизняному праві

Дослідження та вивчення досвіду встановлення віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, в історії кримінального права України має важливе значення, оскільки дозволяє з'ясувати особливості та закономірності регламентації цієї загальної ознаки суб'єкта складу кримінального правопорушення, їх урахування може полегшити формулювання оптимальних напрямків удосконалення відповідних положень науки кримінального права та усунення прогалин.

Визначаючи історичні особливості регламентації віку кримінальної відповідальності в Україні, слід зауважити, що в нашій державі, як і в усьому світі, вік кримінальної відповідальності завжди був категорією рухливою та динамічною, яка змінювалась відповідно до історичного періоду, форми держави, суспільного розшарування та інших чинників.

Наука кримінального права, як правило, виділяє такі періоди розвитку кримінального законодавства України: 1) період Київської Русі (X-XIII ст. ст.); 2) період польсько-литовського панування та козацька доба (XIV-XVII ст.ст.); 3) період знаходження України в складі Російської імперії, Польщі та Австро-

Угорщини (XVII ст. - 1917 р.); 4) радянський період (1917-1991 рр.); 5) період незалежності України (із 1991 р.) [56, с. 13]. Кожен із цих періодів характеризується історичною специфікою та особливостями відповідних нормативно-правових актів, які містили кримінально-правові норми.

Беручи за основу цю науково обґрунтовану періодизацію, розглянемо історію встановлення віку особи, з досягненням якого законодавство пов'язує настання кримінальної відповідальності.

Нормативні акти, що містили кримінально-правові норми і діяли на території Київської Русі, поділяються на світські та церковні. До світських актів можна віднести договори Русі з Візантією та германськими племенами, а також основний правовий документ того часу, далекий попередник сучасних кодексів - «Руську Правду», а до церковних - церковні устави та Кормчу книгу. Правові пам'ятки світського права Київської Русі майже не містять положень про вік особи, з досягненням якого вона може притягуватись до кримінальної відповідальності [57, с. 417]. Відсутність чіткої вказівки у світському законодавстві на вік, із досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності, на думку В.О. Рогова, «не можна розуміти як прояв свавілля. Це питання було релігійним, а не світським. Людська особистість розглядалась як творіння Бога, яка розвивалась за встановленим Ним законом, тому державна влада не могла на власний розсуд встановлювати вікові межі відповідальності [58, с. 46]. Однак і у правових пам'ятках церковного права Київської Русі практично немає положень, які б регулювали це питання. Лише із тексту Кормчої книги, на думку С.В. Кудіна, можна зробити висновок, що дії осіб, яким ще не виповнилось 8 років, не карались [59]. Крім цього, у період Київської Русі (X-XIII ст.ст.) питання про вік особи (як підставу притягнення до кримінальної відповідальності) було рівнозначне питанню про можливість вчинення гріха в цьому віці.

Статути князів Київської Русі, «Руська Правда», звичаї і традиції давньоруського народу (як джерела права того періоду) діяли достатньо тривалий час. На території України часів Великого князівства Литовського, а

після нього — і Речі Посполитої судочинство здійснювалося переважно відповідно до зазначених джерел права. У другій половині XV ст. було здійснено першу спробу кодифікації норм викладених у «Руській Правді» та звичаєвому праві, привілеях князів (Судебник Великого князя Казимира 1468 р.) [60, с. 66]. Однак виконувати роль кодексів кримінального права, які діяли на значній території України, з XVI віку стали Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 р.р. видання, які мали практично перехідне положення від «Руської правди» до поширення на всій території України чинності російського законодавства. За даними досліджень, проведених Н. А. Максименко [61, с. 2], Литовські статути, переважно 1529 р., були найважливішими пам'ятками середньовічного права, юридичні інститути якого були схожими на юридичні інститути «Руської Правди». На думку Ф. І. Леонтовича, до з'єднання південно-західних земель Русі із Литвою «Руська Правда» діяла скрізь як збірник загальних законів. У Литовських Статутах 1566 та 1588 р. р. вже посилювався вплив польського та німецького права. Починаючи із XIV ст. після об'єднання південно-західних земель із Литвою, яка опинилась під впливом Русі, на цій території діяло давньоруське (земське) право. Південно-східні землі Русі наприкінці XIV ст. опинилися під впливом московського законодавства, яке, починаючи із Судебників, різко відрізняється від давньоруського права та стає більш жорстким [62, с. 28].

Дослідимо формування поняття віку, з якого настає кримінальна відповідальність за нормативними актами Російської імперії. Вперше вік кримінальної відповідальності було зазначено в Новоуказних статтях 1669 р., в яких було введено таке положення: якщо дитина у віці 7 років вчинить вбивство, вона за це не карається смертною карою. Однак і це положення, не мало беззаперечної ваги, оскільки існували нормативні акти, які встановлювали інший вік, коли особа залишалась некараною; наприклад, у 12 років при мужолозстві, в деяких церковних законах наведено вік і 14, і 20 років при вчиненні деяких злочинів [63, с. 419].

У військових указах Петра Великого 1716 р. у тлумаченні артикулу 195, сказано, що якщо дитина вчинить злочинство, вона може бути покарана своїми батьками різками, але термін дитина не розкривався. Надалі правила про покарання дітей та підлітків визначалися Указом Сенату 1762 р., згідно з яким особи до 17 років, які обвинувачувалися у вчиненні злочину, за який передбачалася смертна кара, направлялися до Сенату, який вирішував питання про їх відповідальність. Але малолітні до 17 років, які підлягали тілесному покаранню, до Сенату не направлялися. Діти до 10 років віддавалися для покарання на розсуд батьків, малолітні від 10 до 15 років підлягали покаранню різками, малолітні від 15 до 17 років каралися батогами [64, с. 120]. Таким чином, вік малолітніх за Указом Сенату від 1762 р. диференціювався так: діти до 10 років визнавалися неосудними, малолітнім з 10 до 17 років покарання пом'якшувалося. Відповідно до ст. 138 Зводу законів 1842 р., малолітніх віком до 10 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, без втручання суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від 10 до 14 років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних робіт та деяких інших. Коли ж встановлювали, що вони діяли «без розуміння», то їх віддавали батькам чи родичам, як і малолітніх віком до 10 років. Стосовно малолітніх віком від 14 до 17 років, то тільки тоді вони підлягали загальним покаранням (за винятком тілесних), коли було констатовано, що вони діяли «з розумінням» [65].

Указана нижня вікова межа кримінальної відповідальності підлітків - 10 років знайшла своє відображення в Кримінальному Уложенні 1903 року, ст. 40 якого визнавала дітей віком до 10 років неосудними, а віковий період отроцтва — від 10 до 17 років — періодом умовної осудності. Повноліття у дореволюційній Росії наставало з 21 року [66, с. 275]. За часів входження української держави до складу Радянського Союзу були помітні певні коливання як у бік зниження мінімального віку кримінальної відповідальності злочинця, так і в бік його підвищення.

Нижні вікові межі кримінальної відповідальності коливалися в перших кримінальних законах Радянського Союзу у межах від 14 до 16 років (у Керівних началах 1919 року мінімальний вік становив 14 років, за КК УРСР 1922 року - 16 років, КК УРСР 1927 року мінімальний вік становив 14 років, загальний - 16 років). У кримінальному законодавстві Радянського Союзу, тобто української республіки були наявні більш низькі вікові межі кримінальної відповідальності, які були встановлені законодавцем щодо неповнолітніх за вчинення ними злочинів, які характеризуються підвищеною суспільною небезпекою або значною поширеністю. Більш низька вікова межа – 12 років була встановлена Постановою Центрального виконавчого комітету (далі - ЦВК) і Ради народних комісарів (далі - РНК) СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх», Постановою РНК та Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) від 31 травня 1935 року «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», а також Постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 липня 1935 року «Про доповнення кримінальних та цивільних кодексів союзних республік». Ця низька межа була скасована лише в 1941 році Указом Президії Верховної Ради СРСР та остаточно встановлено мінімальний вік кримінальної відповідальності 14 років [67, с. 19]. Далі протягом досить тривалого часу нижні вікові межі настання кримінальної відповідальності коливались між 14-16 роками в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року, КК УРСР 1960 року.

В Кримінальному Кодексі України 2001 року нижні вікові межі настання кримінальної відповідальності не змінювалися. Водночас перелік кримінальних правопорушень, за які наступала кримінальна відповідальність із 14-річного віку, законодавцем постійно розширювався й уточнювався. У повному обсязі, як відомо, загальна кримінальна відповідальність традиційно починається з 16 років [68, с. 18].

З вище викладеного випливає, що регламентація віку кримінальної відповідальності в Україні протягом різних етапів розвитку суттєво відрізнялася та мала свої специфічні риси відповідно до поступового формування

кримінального законодавства в у руслі сім'ї континентального права. Нині загальний вік кримінальної відповідальності в нашій державі становить шістнадцять років, знижений вік кримінальної відповідальності - чотирнадцять років.

Встановлення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, в міжнародному праві

В кінці XX століття перед міжнародним співтовариством постало завдання розробки та кодифікації таких спеціальних принципів та норм, які, по-перше, включали би права неповнолітніх правопорушників і зобов'язання держави стосовно відправлення правосуддя; а по-друге, могли бути імплементовані в національні законодавства, враховуючи різноманітність правових систем та суспільного розвитку держав. Результатом міжнародного співробітництва стало прийняття низки міжнародно-правових нормативних актів, що закріплювали стандарти ООН у галузі правосуддя і становили основу нової галузі права – ювенальної юстиції. Міжнародно-правовим актом, в якому були прописані мінімальні стандартні правила здійснення правосуддя по відношенню до малолітніх стали Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (скорочено «Пекінські правила»), вироблені Міжнародною підготовчою нарадою в м. Пекіні (Китай) на VII конгресі та затверджені 29. 11. 1985 р. Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН [69].

«Пекінські правила» складаються з 6 частин («Загальні принципи», «Розслідування і судовий розгляд», «Винесення судового рішення та вибір заходу впливу», «Поводження з правопорушниками поза виправними установами», «Поводження з правопорушниками у виправних установах», «Дослідження, планування, розробка та оцінка політики»), в яких сформульовано 30 правил з коментарями до них [69]. Викладено основні цілі Правил: держави мають прагнути сприяти благополуччю неповнолітніх (1.1); створювати умови для забезпечення змістовного життя підлітка в суспільстві

(1.2); здійснювати заходи щодо мобілізації всіх можливих ресурсів з метою сприяння благополуччю підлітка, щоб зменшити необхідність втручання з боку закону, і ефективного, справедливого та гуманного поводження з підлітком, який перебуває у конфлікті з законом (1.3); правосуддя стосовно неповнолітніх повинно бути складовою процесу національного розвитку кожної країни в межах всебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, одночасно сприяючи таким чином захисту молоді та підтриманню мирного порядку в суспільстві (1.4); розвивати служби правосуддя стосовно неповнолітніх для підвищення кваліфікації персоналу (1.6). Правила здійснюватимуться у контексті економічних, соціальних і культурних умов, що існують у кожній державі — члені ООН (1.5) [69].

У Правилах уперше було конкретизовано поняття «неповнолітнього порушника», через визначення понять «неповнолітній» і «правопорушник» із урахуванням вимог існуючої правової системи. «Неповнолітнім правопорушником», згідно Правил, є дитина або молода особа (від 7 до 18 років або старше), що підозрюється у скоєнні правопорушення або що здійснила його (2.1–2.3) [69]. Слід зазначити, що вперше особа неповнолітнього правопорушника визначається у якості спеціального суб'єкта юридичної відповідальності у віковому діапазоні, який відображає мінімальні вікові межі в залежності від історичних і культурних особливостей тієї чи іншої держави.

У правилі 3 пропонується розширення сфери засобів захисту на три категорії осіб: неповнолітніх правопорушників, усіх неповнолітніх, по відношенню до яких застосовуються заходи соціального забезпечення та встановлюється опіка, на молодих повнолітніх правопорушників [69].

У Правилах піднімається важливе питання встановлення віку, з якого особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності. Міжнародний та європейський правові стандарти не диктують чітких меж віку, з якого неповнолітні можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за вчинення кримінально-караних діянь. Тому у правилі 4 не встановлюється конкретний вік, а лише обумовлюється встановлення у міжнародному масштабі

розумної нижчої вікової межі кримінальної відповідальності неповнолітніх, яка, відповідно до сучасного гуманізму, повинна враховувати рівень емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості, здатність дитини перенести моральні та психологічні аспекти, які пов'язані з настанням кримінальної відповідальності [69].

Основні цілі даних Правил спрямовані на надання максимального сприяння забезпеченню благополуччя неповнолітніх, що звело б до мінімуму необхідність втручання з боку системи правосуддя і зменшило б шкоду, яка може бути заподіяна таким втручанням. Профілактика злочинності у вигляді турботи про молодь, яка здійснюється до вчинення правопорушення, вважається головним змістом політики, спрямованої на усунення необхідності застосування Правил.

Відповідно до міжнародної практики вік кримінальної відповідальності може бути встановлений єдиним або диференційованим способом. У першому випадку кримінальна відповідальність настає в повному обсязі після досягнення визначеного в законі віку, хоча можливе використання пільгового режиму для неповнолітніх при призначенні покарання у вигляді пом'якшення покарання або навіть повного звільнення від кримінальної відповідальності за наявності законних підстав. Єдина вікова межа кримінальної відповідальності встановлена: 14 років – у Австрії, Італії, Грузії, Кубі, Латвії, Південній Кореї, Сербії, Угорщині, Естонії, 15 років – у Данії, Лаосі, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Чехії, Швеції, 16 років – у Болівії, Бельгії, Португалії [70]. За законодавством Республіки Сан-Марино, вік настання кримінальної відповідальності – 12 років [71, с. 200]. Французьке законодавство встановлює лише загальний віковий поріг кримінальної відповідальності, одночасний з віком настання повної цивільної правоздатності – 18 років [70].

Диференційований спосіб встановлення віку кримінальної відповідальності зустрічається в більшості країн світу і різниться за трьома основними критеріями: а) залежно від складів злочинів; б) залежно від суб'єктивних особливостей винного (принцип розуміння); в) залежно від

правового режиму кримінальної відповідальності неповнолітнього [72, с.150]. У більшості країн світу вік кримінальної відповідальності диференціюється відповідно до принципу розуміння, згідно з яким неповнолітній несе відповідальність з визначеного віку, тільки якщо буде встановлено, що він діяв з розумінням. При цьому законодавець зазвичай встановлює нижню вікову межу абсолютної безвідповідальності, коли дитина вважається нездатною розуміти свої дії, і верхню межу абсолютної відповідальності, коли розуміння дитини фактично дорівнюється до розуміння дорослої людини. Цей принцип зародився в англійському загальному праві, яке вважало дитину у віці до 14 років *doli incapax* («нездатною бути винною»), такою, що не досягла віку, з якого діють обачливо і розсудливо [73, с. 105]. Однак ця презумпція може бути не прийнята судом, якщо він визнає, що дитина знала про неправильність свого вчинку.

У законодавстві тих країн, де використовується диференціація віку кримінальної відповідальності залежно від складу та/або ступеню тяжкості злочину, встановлюється загальний і знижений вік кримінальної відповідальності. Знижений вік передбачений за вчинення, як правило, тяжких та інших злочинів проти особи, власності чи злочинів, суспільна небезпека яких усвідомлюється особами раннього віку.

Спочатку розглянемо законодавство східних країн. Законодавство В'єтнаму, КНР, Монголії загальний вік кримінальної відповідальності встановлює в 16 років, знижений – в 14 років. В Японії вік кримінальної відповідальності – 14 років, але кримінальні санкції застосовуються лише з 16 років, що передбачено спеціальним законом про неповнолітніх [74, с. 23]. В Туреччині вік настання кримінальної відповідальності – 11 років, при цьому неповнолітні з 11 до 18 років підлягають кримінальній відповідальності лише за злочини, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін більше 1 року чи більш суворе покарання. КК Туреччини встановив підстави для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: особи у віці 11 років, але які не досягли 15 років не підлягають кримінальній відповідальності,

якщо вони є неосудними, при умові вчинення діяння, покарання за яке не перевищує 1 року позбавлення волі [75, с. 62 – 63].

Більшість держав пострадянського простору зберегли існувавший ще до розвалу СРСР диференційований підхід до віку кримінальної відповідальності залежно від складу злочину. В КК Азербайджану, Вірменії, Киргизстану, Казахстану, Таджикистану та Туркменії загальний вік настання кримінальної відповідальності – 16 років при наявності зниженого віку 14 років за чітко визначений перелік злочинних діянь [74, с. 23]. КК Естонії регламентує 2 види віку настання кримінальної відповідальності: загальний вік – 15 років, понижений – 13 років за насильницькі злочини та деякі корисні [70]. Кримінальне законодавство Узбекистану встановило чотирьохступеневу систему диференціації віку настання кримінальної відповідальності: починаючи з 13 років за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, далі в 14 років встановлюється відповідальність за чітко визначений перелік злочинів, далі загальний вік настання кримінальної відповідальності – 16 років, в кінці відповідно до ч. 4 ст. 17 КК підвищений вік відповідальності – з 18 років за скоєння вичерпного переліку злочинів [37, с. 34 – 36]. Згідно із Кримінальним кодексом Казахстану кримінальна відповідальність настає у осіб, які досягли 16 років, по окремим категоріям злочинів кримінальна відповідальність настає з 14 років. Політика Казахстану у сфері захисту прав дитини у конфлікті із законом спрямована на розвиток інститутів примусових заходів медичного характеру, виховного впливу, а також створення нового інституту – примусових заходів корекційного впливу. В 2011 році в Казахстані був прийнятий Закон «Про медіацію». Він надає право медіації в різних видах справ (цивільних, сімейних, трудових), включаючи справи, що стосуються злочинів невеликої тяжкості та злочинів середньої тяжкості, скоєних особами, які не досягли повноліття [78, с. 13].

Далі розглянемо законодавство європейських країн, чиї правові системи належать до сім'ї континентального права. Ст. 20 КК Іспанії передбачає, що особи, які не досягли вісімнадцяти років, не підлягають кримінальній

відповідальності за Кримінальним Кодексом, такі особи відповідають за скоєні злочини за Законом про кримінальну відповідальність неповнолітніх [72, с. 104]. У Нідерландах мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх – 12 років, максимальний – 21 рік. Знижений вік кримінальної відповідальності диференціюється за віковими групами: 12-16 років і 16-18 років. Діти віком до дванадцяти років, які вчиняють злочинне діяння, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. В такому випадку поліція може проводити спілкування з батьками або направляти дитину до бюро по догляду за молоддю (Bureau Jeugdzorg) [77, с. 10]. Закон Німеччини про суд у справах неповнолітніх встановлює, що під його дію підпадають підлітки у віці від 14 до 18 років і повнолітні особи від 18 років до 21 року, якщо вони залишилися в розвитку ще неповнолітніми або якщо вчинене ними діяння розглядається як типове. Саме в даному законі встановлено вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх і який поділяється на категорії: 1) діти до 14 років (Kinder), які вважаються неосудними, оскільки не здатні нести провину за діяння (schuldunfähig), а покарання передбачає вину (неосудність дітей до 14 років передбачена § 19 КК ФРН); 2) підлітки 14-18 років (Jugendliche), які несуть кримінально-правову відповідальність за Законом Німеччини про суд у справах неповнолітніх. Нижній віковий поріг визначено на рівні 14 років, оскільки передбачається, що дитина до 14 років має можливість придбати відповідні соціальні знання і досвід; 3) дорослі від 18 років до 21 року (Heranwachsende), які можуть нести кримінальну відповідальність за Законом Німеччини про суд у справах неповнолітніх чи Кримінальним Кодексом ФРН [77, с. 24]. В КК Швейцарії ст. 82 зазначає, що до дитини, яка не досягла 7-річного віку, кримінальний закон не застосовується [79, с. 136 – 151]. КК Швейцарії встановлює суб'єктні групи: діти від 7 до 15 років, підлітки від 15 до 18 років, молодь у віці 18-25 років та не містить переліку злочинів, за які може притягуватись суб'єкти кожної вікової групи. Таким чином, в Швейцарії дитина, що досягла 7 років, може бути суб'єктом практично всіх злочинних діянь, окрім тих, що вчиняються спеціальними суб'єктами [40, с. 136 – 151]. Основу

законодавства Республіки Польща у сфері, яка стосується проблеми захисту прав дітей, які опинились у конфлікті із законом, є ст. ст. 48, 72 Конституції Республіки Польща, Сімейний і опікунський кодекс Республіки Польща, Кримінальний кодекс Республіки Польща, Закони Республіки Польща «Про уповноваженого з прав дитини», «Про систему освіти», «Про судових кураторів» [77, с. 5]. В цілому, в законодавстві Польщі виділяються такі вікові групи неповнолітніх, для яких, у разі вчинення ними злочинів, передбачені різні правові наслідки: 1) особи, які не досягли 13 років, кримінальна відповідальність яких виключена; 2) особи у віці від 15 до 17 років, які можуть бути засуджені за окремі види злочинів; 3) особи у віці від 17 до 18 років, які можуть бути покарані за будь-який злочин, передбачений КК, але до осіб, які вчинили менш тяжкі злочини по досягненні 17 років, до настання 18-річного віку, суд замість покарання може застосувати виховні заходи, лікування або виправні заходи як для неповнолітніх. Слід відмітити, що судові провадження у справах неповнолітніх в Польщі проводяться сімейним судом, а не кримінальним [77, с. 5].

У законодавстві країн, чії правові системи належать до сім'ї англосаксонського права, враховується принцип розуміння, відповідно до якого дитина у віці до 14 років *doli incapax* («нездатна бути винною»), така, що не досягла віку, з якого діють обачливо і розсудливо [73, с. 105]. Однак ця презумпція може бути не прийнята судом, якщо він визнає, що дитина знала про неправильність свого вчинку, при цьому нижня вікова межа кримінальної відповідальності становить 10 років, тобто дитина до 10 років вважається кримінально недієздатною, і ця презумпція є незаперечною. Значення мінімального віку кримінальної відповідальності встановлені в Англії, Уельсі та Північній Ірландії. В Шотландії цей вік становить 8 років. В Англії нижня вікова межа кримінальної відповідальності регламентована спеціальним статутом «Про дітей і молодих людей» від 1933 року (в редакції 1968 року) і становить 10 років [80, с. 246]. Сучасне кримінальне право Кіпру належить до сім'ї англосаксонського права. Мінімальний вік притягнення до кримінальної

відповідальності на Кіпрі – 12 років. У повному обсязі кримінальна відповідальність передбачена з 16 років [80, с. 245]. До країн, чий правові системи належать до сім'ї англосаксонського права, належить США. Відповідно до § 30.00. КК Нью-Йорка, передбачена кримінальна відповідальність 13-річної особи за тяжке вбивство II ступеня, а 14-ти і 15-річних – ще й за досить широке коло злочинів, в тому числі за викрадення людини I ступеня, підпал I ступеня, напад I ступеня, зґвалтування I ступеня та ін. За КК штату Міннесота «діти, які не досягли 14-річного віку, не здатні вчинити злочин». За КК штату Каліфорнія кримінальна відповідальність настає з 14 років. У законодавстві окремих штатів зазначаються інші вікові межі. Наприклад, в КК Колорадо і Луїзіани – 10 років, в КК Джорджії – 13 років, Нью-Гемпшира і Техасу – 15 років [80, с. 137 – 138].

З вище викладеного випливає, що підходи до законодавчого встановлення вікових меж можливостей притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності та законодавчого закріплення віку кримінальної відповідальності в різних державах суттєво відрізняються, що пов'язано з історичними передумовами формування кримінального права, належністю правової системи держави до правової сім'ї, відмінностями політичного режиму у кожній державі. Але загальним міжнародно-правовим стандартом стосовно встановлення віку кримінальної відповідальності та здійснення правосуддя по відношенню до неповнолітніх взагалі, офіційно, на рівні ООН, визнані Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх [69].